

«ХИКОЯТ» ВА «ХИКОЯ» ТУШУНЧАЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА
ЖАНРИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Фаридун Юлдашов

Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети

Марказий Осиё халқлари тиллари ва маданияти институти докторанти(PhD).

faridun.yuldashov.1989@mail.ru

Хикоя жанри бадиий адабиётнинг кенг тарқалган ва машҳур жанрларидан бири ҳисобланиб, унинг шаклланиш ва тараққиёт тарихи исломдан олдинги даврларга бориб тақалиб, узоқ асрларни қамраб олади.

Хикоя жанри ҳақида сўз юритилар экан, айтиш жоизки, илмий адабиёт ва назарий манбаларда “хикоят” атамаси ҳам кенг қўлланилади ва бу икки сўз кўпинча бир-бирининг ўрнида ишлатилади. Шу ўринда табиий савол туғилади: “хикоят” “хикоя”дан фарқ қиладими ёки улар муродиф сўзлар ва жанрий жиҳатдан бир хил тушунчаларми?

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “хикоя” ва “хикоят” сўзлари “тапириб, сўзлаб бериш, қисса, тарих” маъносида изоҳланган. Шунингдек, хикоя сўзининг икки маъноси келтирилган: 1. Кимса, нарса ва у билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларнинг оғзаки тафсилий баёни. 2. Эпик турга мансуб кичик ҳажмли жанр; шу жанрда ёзилган асар (сюжет ва композициянинг нисбатан соддалиги, баённинг бир шахс томонидан олиб борилиши билан роман ва повестдан фарқланади; асосан насрий ифодага эга бўлади. Хикоя қилмоқ – баён қилмоқ, сўзлаб бермоқ”.

“Ўзбекистон миллий энциклопедияси”да эса бу сўзлар қуйидагича тавсифланган: “Хикоя – бадиий адабиётда кичик эпик жанр, ҳаёт ҳодисалари ихчам ифода этиладиган насрий асар. Жаҳон адабиётида хикоя қадим анъаналарга эга. Ўтмишда хикоя фольклор асарлари таркибида баён унсури бўлиб иштирок этган. Мустақил жанр сифатида фақат ёзма адабиётда шаклланган”. “Хикоят... ҳар қандай шеърӣ ва насрий асарни, кўпинча воқеабанд асарни англатади. Тор маънода муаллифи йўқ ёзма насрий эпос”. Яъни “хикоя” ва “хикоят” турли маъноларда эзоҳланган.

“Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ”да ҳам “хикоёт” – “хикоя (достонлар, қиссалар)” тарзида, икки маънода шарҳланган: 1. Бирор воқеа ёки достонни нақл қилиш. 2. Ҳажман кичик бўлган насрий бадиий асар бўлиб, унда муайян воқеа ёки саргузашт тасвирланади; қисса, саргузашт. “Хикоя қилиш” — нақл қилиш, саргузаштни ривоят этиш маъноларини англатади.

Кўпгина луғат, фарҳанг ва қомусларда мазкур сўзлар бир хил маънода изоҳланган бўлсада, уларни адабиётда мутлақо бир хил ходиса, шакл ва мазмунга эга, деб бўлмайдӣ.

Аслида “хикоя” атамаси илк бор “Тафсири Табарӣ”да қўлланилган. Бу асарда “хикоя” атамаси асосан нақл ва ривоят маъносида қўлланилган бўлиб, Қуръон оятларини шарҳлаш мақсадида ўтмишдаги воқеа ва қиссаларни баён қилишни англатган. Кейинчалик хикоялар адабий, тарихӣ, динӣ, тасаввуфӣ ва бошқа

асарларда воқеаларни тўлдириш ва мазмунни шарҳлаш, тарбиявий, ижтимоий ҳамда диний-мафкуравий ғояларни тасдиқлаш воситаси сифатида келтирилган.

Бироқ айрим адабиётшунос олимлар ва мунаққидлар “ҳикоят” ҳамда “ҳикоя” ўртасида муайян фарқ мавжуд, деган фикрни илгари сурадилар. Дарҳақиқат, тил тарихи, шаклий тузилиш ва маъновий вазифаси нуқтаи назаридан бу икки тушунчани айнан бир хил дейиш нотўғри. Масалан, араб тилишуноси, фақиҳ, тарихчи ва луғатшунос олим Ибн Манзур ўзининг “Лисон ул-араб” (1290) асарида (20 жилддан иборат бўлган, араб тилининг энг мукаммал классик манбаларидан бири сифатида тан олинган ва бугунга қадар илмий аҳамиятини сақлаб келаётган луғат)да “ҳикоят” сўзи арабча “ҳақа” (حكاى) феълидан келиб чиққанини таъкидлайди. Бу феъл “ўхшатиш, нақл қилмоқ, бирор нарсани муайян тарзда ифода этмоқ ва тақлид қилмоқ” маъноларини англатади. “Ҳикоят” масдари араб ва форс-тожик тилларида асосан баён қилиш жараёни ёки амалини ифодалаш учун қўлланади.

Луғатшунос, муҳаддис, фақиҳ ва ҳижрий саккизинчи асрнинг йирик алломаларидан бири Маждуддин Муҳаммад ибн Яъқуб ал-Файрузободий ҳам ўзининг “Ал-Қомус ул-муҳит” асарида сўзларнинг маънолари, сарфий шакллари, маъновий ва мажозий қўлланишларини изоҳлар экан, “ҳикоят” сўзининг маъносини классик муҳокот (тақлид ва ўхшатиш) тушунчасига яқин деб баҳолайди, бироқ замонавий “ҳикоя” тушунчаси билан тенглаштирмайди.

“Муҳокот” (“mimesis”) тушунчаси классик адабиёт ва санъат назариясининг энг муҳим асосий категорияларидан бири ҳисобланади. Ушбу тушунча илк бор Қадимги Юнон фалсафасида, айниқса Афлотун ва Арасту асарларида тизимли равишда назарий жиҳатдан ишлаб чиқилган бўлиб, кейинчалик таржималар ва шарҳлар орқали исломий маданий муҳит ҳамда адабиётшуносликга кириб келган.

Муҳокот юнонча “mimesis” атамасининг таржимаси бўлиб, умумий маънода “ўхшатиш” ёки “воқеликни қайта яратиш” тушунчасини англатади. Арасту “Поэтика” асарида таъкидлаганидек, “муҳокот – бу санъат яратиш амали бўлиб, унда инсон ақлий ва тасаввурий қобилиятлар ёрдамида воқеликни айнан эмас, балки ўзгартирилган ва маънодор шаклда ифода этади”. Шу сабабли муҳокотни на оддий воқеа баёни ва на мутлақ ҳаёл билан тенглаштириш мумкин.

Адабиётда муҳокот турли даражаларда намоён бўлади. Шу маънода дoston, ҳикоят, афсона ва масал каби жанрлар маълум даражада муҳокот асосида шаклланишини айтиш мумкин. Улар воқеликни рамзий ва бадий тарзда ифода этади, шу орқали ўқувчига чуқурроқ маънони англаш имконини беради.

Буюк луғатшунос, ёзувчи ва журналист Алиакбар Деххудо ҳам форс тилининг энг машҳур ва мукаммал луғати бўлган “Луғатномаи Деххудо”да “ҳикоят” сўзига қуйидаги маъноларни келтиради: “бирор нарсани қайта айтиш, қайта ҳикоя қилиш, сўзни нақл қилиш, бировнинг гапини етказиш, нақл қилиш, ўхшашликни кўрсатиш. Дoston, матлаб, масала, воқеа, хабар, сўз, нутқ, нақл, ҳадис”. Мазкур луғатда Деххудо “ҳикоят” ва “ҳикоя” тушунчаларини ҳам шарҳлайди. Улардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, “ҳикоят” асосан қисқа шаклдаги нақл бўлиб, кўп ҳолларда воқеани баён

этади, ахлоқий, тарихий ёки хабар хусусиятига эга бўлади. У мураккаб бадиий тузилиш ва драматик ривожланишни талаб этмайди.

“Ҳикоя” эса нисбатан кенг ва мукаммал тузилишга эга бўлиб, адабий хусусият касб этади. Унда воқеалар изчиллиги сақланади. Аксарият ҳолларда бадиий тўқима ёки эпик тасвир устун бўлади, ҳажм жиҳатдан кенгрок, қаҳрамонлар ва воқеалар ривожига эга бўлади.

Тилшунослик нуқтаи назаридан ҳам “ҳикоят” феълга яқин бўлиб, жараён ва ҳаракатни билдиради, “ҳикоя” кўпроқ тайёр матн, мустақил адабий бирлик ёки ижод маҳсулини англатади.

Классик адабиётга назар ташласак, “ҳикоят” аксар ҳолларда бўлим сарлавҳаси ёки маънавий-ахлоқий ғояни баён қилиш воситаси сифатида қўлланганини кўрамиз. Масалан, Саъдий Шерозиёнинг “Гулистон” асарида “ҳикоят” асосан тамсилий ва ахлоқий вазифани бажаради. Бундай матнларда ҳикоят қисқа, ривоят тузилиши жиҳатидан тўлиқ шаклланмаган ва муайян ахлоқий ғояга бўйсундирилган бўлиши мумкин. Демак, “ҳикоят” бу ерда кўпроқ восита вазифасини бажаради, мақсад эмас.

Тадқиқотчи Максуд Курбонниёзов ҳам “XIV аср ўзбек адабиёти жанрлари шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари” номли мақоласида “ҳикоят” ва “ҳикоя” ўртасидаги фарқ ҳақида фикр юритиб, қуйидагича таъкидлайди: “Ҳикоят – кўҳна адабий жанрлардан бири бўлиб, ҳажман кичик, маълум тарихий ёки тўқима қаҳрамоннинг бирон қиррасини баён қилишни мақсад қилиб олган, катта ижтимоий мазмун ифодасига эга бўлган адабий жанрдир. Аксарият ҳолларда ахлоқий-таълимий, ижтимоий мазмундаги воқеалар ҳикоятнинг объекти бўлиб, ўз даврининг маънавий юксалишига хизмат қилади.

Ҳикоя кичик эпик жанр бўлиб, қаҳрамоннинг ҳаётидаги битта ёки бир неча воқеа тасвирланади. Баъзан бу жанрда ҳикоячи образи ҳам иштирок этади. Мумтоз адабиётдаги ҳикоятга нисбатан ҳажман катта бўлиб, композицион жиҳатдан воқеаларнинг кенгайтирилган шакли, воқеалар баёни ҳам давомли бўлади, сюжетнинг барча қисмлари амал қилади. Ҳикоя жанри бўйича адабиётшуносликда кўп тадқиқотлар бор”.

Ушбу мулоҳазаларга таянган ҳолда айтиш мумкинки, айнан Ғарб адабиёти таъсири ва янги жанрларнинг шаклланиши натижасида “ҳикоя” замонавий адабиётда мустақил адабий шакл сифатида мустаҳкам ўрин эгаллади. Бу ўзгариш “ҳикоя”нинг оддий баён воситаси даражасидан мустақил жанр мақомига кўтарилганини кўрсатади.

Тарихий ва назарий таҳлиллар шуни кўрсатадики, “ҳикоят” ва “ҳикоя” ҳар қанча бир илдиздан келиб чиққан бўлса-да, шаклий ва маъновий жиҳатдан муайян фарқларга эга. “Ҳикоят” кўпроқ жараён, амал ва тамсилий вазифани англатса, “ҳикоя” мустақил адабий шакл ва шу жараённинг маҳсули ҳисобланади. Бу икки тушунчани алоҳида қўллаш адабиётшунослик тадқиқотларининг аниқлиги ва классик ҳамда замонавий матнларни тўғри англаш учун муҳим аҳамиятга эга. Уларнинг фарқини эътибордан четда қолдириш эса адабий матн таҳлилининг ноаниқлашувига олиб келади: баъзан жараён матн билан, баъзан эса мазмун шакл билан аралашиб кетади. Шунинг учун тадқиқот жараёнида терминлардан онгли ва аниқ фойдаланиш зарур ҳисобланади.

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Lex.uz
2. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иккинчи жилд. – Москва: Советская энциклопедия, 1969.
3. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ. – Душанбе, 2008.
4. Ибни Надим, Муҳаммад ибни Исҳоқ. Китоб ал-Фихрист. Ризо Таҷаддуд тасҳеҳи / Н.М.Исҳоқ. – Техрон, 1973.
5. Сирус Шамисо. Анвоъи адабӣ (тўртинчи нашр). – Техрон: Митра, 1386.
6. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Сарредаксияи Энциклопедияи миллии тоҷик. – Душанбе, 2004.
7. Луғатнома. VI жилд (зери назари доктор Муҳаммад Муин ва доктор Сайид Чаъфар Шаҳидӣ). Техрон. Муассисаи луғатномаи Деҳхудо. 1998
8. Илм сарчашмалари. Урганч давлат университетининг илмий-назарий, методик журнали. 9-сон, 2022 йил.
9. Раҳмонов Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Sano-standart, 2017.
- 10.<https://shamela.ws/book/1687> 11. <https://shamela.ws/book/7283>